

Ю.В. Нікітін доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права, кримінології, цивільного та господарського права ВНЗ «Національна академія управління» м. Київ

І.В. Нікітіна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національний університет харчових технологій м. Київ

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ТА БІОЛОГІЧНОГО У ПОВЕДІНЦІ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми.Однією з головних проблем вивчення особи злочинця є співвідношення соціальних й біологічних факторів та їхній вплив на її поведінку. Вона дискутується упродовж усього розвитку науки кримінології і має принципово практичне та правове значення. Від її вирішення багато в чому залежать пояснення причин злочинності й визначення головних напрямів запобігання та протидії їй, однак у науці кримінології ця проблема вирішується не однозначно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.В юридичній літературі дослідженню особи злочинця та чинників, які впливають на її протиправну поведінку, приділялась досить значна увага. Відповідні проблеми досліджували такі вчені, як: В.С.Батиргареева, О.Ю.Бусол, В.В.Голіна, В.О.Глушков, С.Ф.Денисов, А.П.Закалюк, О.М.Джужа, І.І.Карпець О.М.Костенко, В.М. Кудрявцев, О.М.Навроцький, В.Я.Тацій, В.П.Тихий, В.І.Шакур та ін. Проте й досі ця проблема не знайшла свого остаточного вирішення.

Мета статті полягає у з'ясуванні ролі соціального та біологічного в поведінці особи злочинця.

Основні результати дослідження.Вітчизняні кримінологи виходили й виходять з того, що злочинність, як і конкретні злочини, у будь-якому суспільстві має соціально обумовлений характер. Але це аж ніяк не означає ігнорування біологічних факторів, однак вони можуть мати лише характер умови, що сприяє злочинній поведінці, але не причини. Академік А.П.Закалюк, зокрема, зазначає, що психофізіологічні особливості, стан фізичного та психічного здоров'я, у тому числі психічні аномалії в межах осудності, а також індивідуальні психологічні риси характеру, вольової та емоційної сфери, відіграють у процесі детермінації причин злочинних проявів і загалом причин злочинності [1, с.262]. Тобто, людина діє раціонально, і з огляду на це, можна не погодитись з думкою З.Фрейда про першочергову роль неусвідомлених, ірраціональних елементів у людській поведінці [2]. Разом з тим, потрібно зазначити, що певні чинники дійсно домінують в житті людей з психічними аномаліями — це якраз те, що відрізняє хворих неврозом від здорових індивідуумів [3, с.37; 4, с. 397 — 398; 5; 6, с.19; 7, с.203; 8, с.23 — 36]. На думку В.М.Кудрявцева основою мотивації злочинної поведінки виступають людські потреби, до яких

відносяться елементарні біологічні (самозбереження, розмноження тощо) і соціальні (спілкування, соціальна активність тощо). При цьому, потребами насильницької злочинності, не пов'язаної з корисливою метою, є особиста неприязнь, помста тощо [9, с.42—54].

У зв'язку з цим кримінологи, визначаючи особистість злочинця, наголошують на потребі дослідження системи соціальних, психологічних, моральних, психічних і правових ознак [10, с.114; 11, с.36]. Дослідження психології, психофізіології, психіатрії, а також деякі кримінологічні дані дають підставу вважати, що послаблення або перекручування психічної діяльності будь-якого походження сприяє виникненню та розвитку таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, і, разом з тим, призводить до зниження вольових процесів, підвищення сугестивності, послаблення стримуючих контрольних механізмів. Значимість цих факторів зростає в сучасних глобалізаційних змінах у світі, що характеризуються загальною психічною та психологічною напруженістю, збільшенням кількості емоційно-стресових розладів, станів психічної дезадаптації [12]. Так, за дослідженнями М.А.Барановського визначено три види соціальних потреб: 1) нормальні — задоволення яких заохочується правом і мораллю; 2) деформовані соціальні потреби — яким у процесі їх задоволення відповідають соціально аморальні, протиправні об'єкти; 3) спотворені потреби — задоволення яких соціально негативне для оточуючих (перевага над оточуючими, егоцентризм, насилля, жорстокість тощо). Домінуючими потребами агресивної поведінки у правопорушників були: спотворені потреби (66%), деформовані нормальні потреби (17%) і нормальні соціальні потреби (17%) [13, с.170—171].

Що ж до суб'єктивних факторів агресії, жорстокої та особливо жорстокої поведінки, то такими можуть бути психічні аномалії, які не виключають осудність, різного роду психічні захворювання тощо. Як встановлено, психопатії, наприклад, є одними із факторів, що сприяють скоєнню насильницьких злочинів. Водночас відомо, що психопати успішно працюють і виконують багато інших обов'язків. Вбачаючи на це вивчення індивідуума потрібно розпочати з його особистісних формулювань та мови, — тобто ідеографічно. Але в той же час, треба не забувати і про альтернативні методи, що і нададуть можливість системно зрозуміти співвідношення між рисами особистості та поведінкою.

Відомий німецький вчений Ганс Юрген Айзенк зазначає, що риси особистості та типи визначаються перш за все спадковістю. «Генетичною спадковістю є схильність людини діяти та вести себе певним чином, якщо вона потрапила в певну ситуацію» [14, с.29]. Однак, віддаючи перевагу генетичним факторам у розвитку індивідуума, він повністю не відкидає ситуаційний вплив чи вплив оточуючого середовища на людину. Аналогічної позиції дотримуються, по суті, О.В.Кербіков, Г.І.Царгородцев та В.Г.Ерохін. Вони виділяють явища, що свідчать про соціальну опосередкованість деяких біологічних по своїй природі процесів, відмічаючи при цьому, що такі фактори, як професія, відношення людини до праці, атмосфера у виробничому колективі, здійснюють значний вплив на стан психічного здоров'я людини [15, с.218 — 219; 16, с.94].

Морфологічні та фізіологічні явища, форма та зміст, функція та структура органів та організму в цілому обумовлює одна одну в залежності від способу життя та характеру діяльності людини [17, с.24 — 28]. Особлива соціально-біологічна сутність організму людини може існувати та проявляти свої соціальні та специфічні біологічні властивості тільки в системі соціальних відносин, тобто, в якості соціальної істоти [18, с.48].

На відміну від З.Фрейда, Г.Айзенка та інших персоналій, теоретики біхевіорально-навчаючого напрямку (Б.Ф.Скіннер, А.Ф.Шишкін) не вважають за потрібне брати до уваги психічні структури та процеси, що приховані в розумі. Навпаки, вони принципово розглядають вплив зовнішнього оточення, як ключовий фактор людської поведінки. Тільки оточення, а не внутрішні психічні уявлення, формують людину, її поведінку [19, с.3—6; 20, с.219] і на підставі вивчення поведінки однієї людини можливо виявити та узагальнити основні закономірності, які властиві усім [21]. Однак, людина, за певних умов, може впливати на мотиви, емоції та дії. І дійсно, розвиток навчальних машин та підручників з програмування, що розроблені Б.Скіннером в лабораторних умовах є прямим доказом цього.

Біхевіористський підхід стоїть на позиції, що завдяки функціональному аналізу поведінки людини можливо встановити точні, реальні та взаємообумовлені зв'язки між відкритою поведінкою (реакцією) організму та умовами оточуючого середовища (стимулами), що контролюють їх. Ці складові існують незалежно від нас, але вони повинні бути очевидними, щоб їх було можливо визначити кількісно та на підставі цього робити прогноз. Причинно-наслідкові відносини, що здійснюються у відповідності із функціональним аналізом, на думку вчених, стають загальним законом науки про поведінку особистості. Практичною метою даної теорії є можливість маніпулювання оточуючим середовищем (незалежними), а потім вимірювати поведінкову реакцію (залежні змінники). Таким чином, зазначають прихильники даної теорії, є можливість відкривати певні закономірності, які відносяться до поведінки окремих індивідів.

Дещо іншої точки зору, на причини поведінки людини, дотримуються прибічники соціально-когнитивного напрямку (Альберт Бандура — доктор філософії (Канада) та Джуліан Роттер — доктор психології (США)). На їхній погляд основна поведінка людини формується завдяки спостереженню або на підставі досвіду. Людина може самостійно впливати на мотив, емоції та дії [22, р.14—14; 23].

Інша позиція окремих вчених ґрунтується на тому, що злочинна поведінка зумовлена тільки біологічними факторами. Але у такому разі особистісна відповідальність втрачає будь який сенс. Якщо генетичні або інші біологічні особливості особистості однозначно визначають характер її злочинної поведінки і позбавляють її можливості вибрати інший вид поведінки, то таку особистість не можна визнати суб'єктом злочину. Так, наприклад, І.С. Ной писав: «Незалежно від середовища людина може не стати ні злочинцем, ні героєм, якщо народиться з іншою програмою поведінки» [24, с.107]. Такої ж думки дотримувався і відомий генетик, академік Н.П. Дубінін, який вважав, що людина не одержує від народження готової соціальної програми, вона формується суспільною практикою під час її індивідуального розвитку [25, с.64].

Сучасною наукою не доведено існування яких-небудь програм соціально схвальної або злочинної поведінки, що існують від народження. Не встановлені також спадкові фактори такої поведінки. Генетика поки не довела, що набуті за життя ознаки не спадкуються нащадками. Але це не означає, що при вивченні причин конкретного злочину слід уникати всього, що має відношення до біологічної структури особистості. У поведінці людини, зокрема злочинній, завжди мають місце не лише соціальні, а й біологічні та психофізіологічні чинники, які впливають на ступінь інтенсивності поведінки людини. Разом з тим констатація того, що врахування усіх чинників зовсім не означає, що вони завжди криміногенні або, що вони можуть пояснити будь-яку злочинну поведінку.

На протигагу антропологічним поглядам на природу злочинної поведінки в кримінології завжди переважав підхід, який заперечував її біологізацію. Прибічники соціальної школи зазначали, що особа злочинця виникає лише внаслідок впливу зовнішнього середовища і подолання злочинності залежить тільки від усунення (нейтралізації, ослаблення) відповідних негативних соціальних факторів. Але у такому разі неможливо обґрунтувати відповідальність особистості в залежності від заходів, спрямованих на корегування характеристик особи злочинця. Так, на думку Ф.М. Решетнікова, трактовка злочину, як системи біологічних або психологічних недоліків злочинця означає ігнорування дійсної природи злочину як соціального явища, породженого соціальними ж причинами [26]. В.М. Кудрявцев, І.І. Карпець разом із Н.П. Дубініним у книзі «Генетика, поведінка, відповідальність», яка вийшла друком у 1982 р., доводили соціальну обумовленість злочинності, що різко зросла в Росії, Німеччині та Франції в період кризових станів у суспільстві, що була пов'язана зі зміцненням капіталістичного способу виробництва (1830 — 1898 рр.). За конкретними злочинами ці автори вбачали особливо несприятливі умови соціального формування та життєдіяльності [27, с.14].

З огляду на це значний науковий інтерес може мати висловлена в юридичній літературі точка зору професора С.М. Іншакова про те, що по відношенню до одних злочинів головними виступають соціальні фактори, по відношенню до інших — біологічні.

Взагалі критичні зауваження на адресу біологізаторських уявлень про особистість злочинця не означають заперечення природних властивостей людської істоти. Для правильного розуміння впливу соціального та біологічного на поведінку людини слід взяти до уваги той факт, що біологічні особливості впливають на характер поведінки людини (холерик в однаковій життєвій ситуації поведе себе інакше, а ніж флегматик чи сангвінік, але в цілому їхні вчинки диктуються ще й ступенем соціальної вихованості), не будучи мотивами його поведінки, зокрема злочинної. Основне значення має не аномалія сама по собі, а соціальний облік особи, сформований суспільством. Теорія особистості повинна враховувати множинність рис, що складають індивідуальність, ступінь обумовленості цих рис спадковістю та процеси соціалізації особи. Те, яким чином генетична обумовленість та процеси соціалізації особи взаємодіють між собою й визначає, в решті решт, поведінку особи, в тому числі протиправну.

Є підстави вважати, що новітні наукові відкриття у сфері медицини, психофізіології, психології, зокрема при вивченні кори головного мозку та ендокринної системи, дадуть можливість пояснити досі незрозуміле у поведінці людини. Основні положення одночасно розширюють та звужують погляди теоретиків на особистість та її поведінку. Це пов'язано з тим, що ці положення постійно взаємодіють з великою кількістю інших факторів у формуванні теоретичних позицій персонолога. Окрім основних положень на роздуми теоретика впливають такі обставини, як історичний погляд, рівень розвитку кримінології та інших суміжних наук до цього часу, академічна освіта та життєвий досвід.

Висновки. Беручи до уваги вище зазначене, потрібно наголосити, що поки існує злочинність, проблема особи злочинця буде актуальною. Дослідження та вивчення особи злочинця потрібно для аналізу та оцінки притаманних їй ознак характеру, потреб, цінностей тощо. Основне наукове значення існуючих підходів до людини буде залежати від того, до якої міри вони стимулюватимуть нові дослідження. Більш того, аби не втратити свого наукового значення, теорії особистості (взаємозв'язок соціального та біологічного) повинні коригуватися відповідно із отриманням нових емпіричних даних. Це сприятиме можливості вибрати та впровадити такі методи та заходи запобігання злочинності які найбільше впливатимуть на певний тип та стать особи. Науково обґрунтовані запобіжні заходи, які враховуватимуть усі аспекти, що впливають на поведінку особи злочинця є основою ефективної профілактики індивідуальної злочинної поведінки. Беручи це до уваги, можна наголосити, що наукові дослідження особи найбільш актуальні в таких напрямках: 1) дослідження когнітивних процесів та їх взаємовідносин з іншими аспектами психо логічного функціонування; 2) вивчення взаємодії соціальних факторів та особистісних характеристик (мотивів, цінностей, особливостей виховання, поглядів, поведінки тощо); 3) вивчення етапів та криз

особистісного розвитку; 4) вивчення проблем, що відносяться до практичної діяльності людини. Комплексний підхід у дослідженні зазначених напрямів і сприятиме визначенню більш ефективних заходів щодо запобігання та протидії злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Закалюк А.П.* Курс сучасної української кримінології. У 3 кн.— Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А.П.Закалюк.— К. : Ін Юре, 2007.— С.262.
2. *Allport G.W.* Pattern and growth in personality. New York : Holt, Rinehart and Winston / G.W.Allport.— 1961.
3. *Ферри Э.* Уголовная социология / Э.Ферри.— М., 1908.— С.37.
4. *Тарновская П.Н.* Женщины — убийцы / П. Н.Тарновская.— СПб., 1902.— С.397—398.
5. *Дриль Д.А.* Малолетние преступники: Этюд по вопросу человеческой преступности, её факторах и средствах борьбы с ней / Д.А.Дриль.— М., 1884. Вып 1.
6. *Жижиленко А.А.* Преступность и её факторы / А.А.Жижиленко.— Пг., 1922.— С.19.
7. *Познышев С.В.* Учебник уголовного права : Очерк основных начал общей и особенной части науки уголовного права. Общая часть / С.В.Познышев.— М., 1923. — С.203.
8. *Антоян Ю.М.* Преступность и психические аномалии / Ю.М.Антоян, С.В.Бородин.— М., : Наука, 1987.— С.23—36.
9. *Кудрявцев В.Н.* Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования / В.Н.Кудрявцев.— М., 1998.— 216 с.
10. Криминология / Под общ. ред. Ю.Ф.Кваши.— Ростов-на-Дону : Феникс, 2002.— С.114.
11. *Антоян Ю.М.* Преступность и психические аномалии / Ю.М.Антоян, С.В.Бородин.— М., : Наука, 1987.— 208 с.
12. *Нікітін Ю.В.* Трансформація злочинності в умовах глобалізації : гендерні аспекти найманства / Ю.В.Нікітін, І.В.Нікітіна.// Юридична наука. 2017, — № 1(67).— С.67—78.
13. *Барановский Н.А.* Потребности и мотивы агрессивного преступного поведения / Н.А.Барановский.// Проблемы правосудия и уголовного права.— М., 1978. — С.170—171.
14. *Eysenck H.J.* Personality, genetics, and behavior / H.J.Eysenck.— New York : Praeger, 1982.— P.29.
15. *Кербиков О.В.* Избранные труды / О.В.Кербиков.— М.,— С.218—219;
16. *Царегородцев Г.И.* Социально-биологическая детерминация в медицине / Г.И.Царегородцев, В.Г.Ерохин.// Вопросы философии. 1978, — № 9.— С.94.
17. *Афанасьев В.Г.* Человек как система и система деятельности человека / В.Г.Афанасьев.// Социологические исследования. 1976, — № 4.— С.24 — 28.
18. *Тарасов К.Е.* Социальная детерминированность биологии человека / К.Е.Тарасов, Е.К.Черненко.— М. : Мысль, 1979.— С.48.